

Рана средњовизантијска црква и реликвије светог Трифуна у Котору*

Иван Стевовић**

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

UDC 72.033.2(497.16 Kotor)»08»

736.2:726.829

DOI 10.2298/ZOG1741037S

Оригиналан научни рад

На основу белешке у саставу DAI Константина Порфирогенића, сјиса из градске традиције, као и уломака илустрација са најисима, у раду се износи прелиминарна о првобитном смештају моштију светио Трифуна у Котору. С обзиром на то да према изворима сразмерно поуздано могу бити датовани у прве деценије IX столећа, остаци цркве ујисаној крсти са кривоном на мраморним стубовима, откривени испод катедрале након земљотреса 1979, важан су пример врло ране дисперзије овој традицијској тији у ширим оквирима византијској културној круи.

Кључне речи: средњовизантијска архитектура, Котор, црква ујисаној крсти са кривоном, мермер, саркофаг

Based on data contained in Constantine Porphyrogenitus's *De Administrando Imperio*, local written sources, and fragments with inscriptions, the article offers new insight about the original position of the relics of St. Tryphon, the patron saint of Kotor from the first decades of the 9th century. Also, the foundations of a church with a quincuncial (cross-in-square) plan, erected in the same period and discovered below the city's cathedral, can be seen as an early and important example of the dispersion of this architectural type in lands that belonged to the Byzantine cultural sphere.

Key words: middle Byzantine architecture, Kotor, quincuncial (cross-in-square) plan, marble, sarcophagi

У археолошким ископавањима спроведеним после земљотреса 1979. године, првим систематским истраживањима материјалних остатака и стратиграфске ситуације старог Котора (сл. 1), утврђено је да су у северном делу града постојале две сразмерно велике цркве. Прва, испод каснијег романичког храма Свете Марије Колеђате, имала је форму тробродне базилике са крстообразном писцином у крајњем источном делу северног брода, због чега је у историографији хронолошки опредељена у рановизантијско доба.¹ У на-

* Чланак садржи део резултата остварених на пројектима бр. 177015 – Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бујари од IX до XV века – и бр. 177036 – Српска средњовековна уметност и њен европски контекст – које подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

** istevovi@f.bg.ac.rs

¹ М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиној доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989, 208–212 (са старијом литературом); Ј. Martinović, *Ranohrišćanska krstionica ispod crkve Svete Marije od Rijeke u Kotoru*, PPUD 29 (1990) 21–32; Т. Marasović, *Dalmatia Praeromanica* 4, Split 2013, 363–368.

Сл. 1. Котор, основа средњовековној града са обележеним местима рановизантијске базилике (1), цркве испод каснијеј храма Светио Михаила (2) и цркве ујисаној крсти испод градске катедрале (3) (М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиној доба II*, арх. Г. Толић)

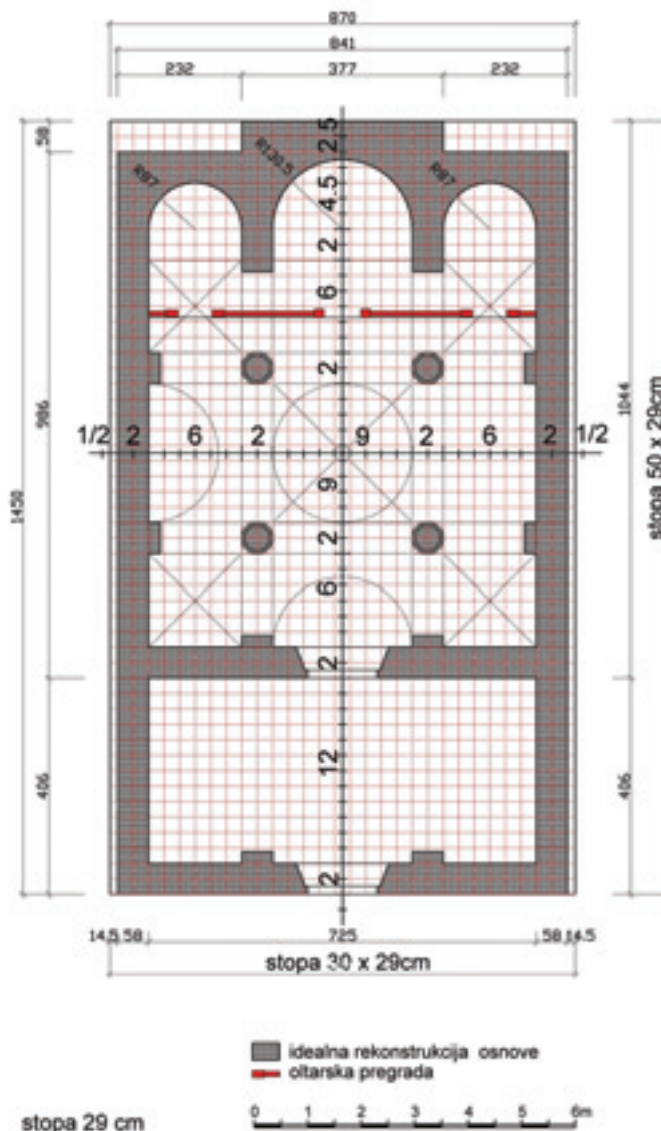
Fig. 1. Kotor, ground plan of the medieval city with the locations of (1) the early Byzantine basilica; (2) the church below the younger Church of St. Michael; (3) the cross-in-square church below the city cathedral (M. Čanak-Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba II*)

редној, раносредњовековној фази, судећи према објављеној документацији, ступци старијег здања спојени су зидовима у јединствену целину, док је подизањем

кратког попречног зида попречно северног брода на месту крстионице по свој прилици био образован простор проскомидије. Колико значајан толико и неодређен остао је навод да „извесни зидови нађени у доњим слојевима позније романичке грађевине наговештавају да је у овој (раносредњовековној – прим. И. С.) етапи црква била или краћа или да је просторно решење њеног средњег брода било друкчије него у претходној базилици“.² Важно је напоменути и то да су приликом истраживања сводова постојећег храма откривени фрагменти архитравне греде са натписом: *IN N(omine) D(omi)NI D(e)I ET S(alvatori)...(I) OHANNIS VNA CVM CONIV(ge)...*³

О другој цркви, чији се трагови налазе сачувани у супструктури такође млађег средњовековног храма Светог Михаила, знања су још оскуднија, па су и претпоставке израженије различите. С једне стране, исказан је суд о томе да је то првобитно исто била тробродна базилика, чија најнижа нивелета одговара оној у рановизантијској грађевини, а наредна оној из темеља ране средњовизантијске цркве о којој ће бити речи. Насупрот овом, недавно је изнето и мишљење да је најстарија грађевина на овом месту настала у каснијем раздобљу преградњом старијег објекта сличном оној током које су у базилици испод Свете Марије ступци били инкорпорирани у зидну масу. У овом случају тако је био формиран конструктивни систем потребан за градњу сводова. Из тога је претпостављено да је испод Светог Михаила најпре постојала једнобродна црква с дрвеним кровом, а потом, уграђивањем стубаца у зидове, засвођена „псеудобазиликална“ грађевина. Најстарији део фрагмента богатог лапидаријума датован је у прве деценије IX столећа.⁴

За разлику од описаних, вишеслојних архитектонских здања, црква која је, мада очувана углавном у темељима, задржала најјасније обриси свог некадашњег просторног концепта и облика, откривена је у слојевима испод сакристије катедрале Светог Трифуна, на коти око –1,60 m у односу на данашњи ниво терена. Иако су њени некадашњи надземни делови констатовани само у висини два реда тесаника повезаних малтерним спојницама на источној страни, током ископавања могле су бити установљене и следеће чињенице: олтарски простор био је образован у виду три изнутра полукружне апсиде, с тим што је средишњу споља наглашавао кратки правоугаони испуст, док су две бочне биле изведене у маси источног зида. Траса темеља, носача некадашњих подужних зидова дебљине 50–66 cm, не само да је поуздано идентификована већ су и

Сл. 2. Пројорцијска анализа основе цркве испод градске катедрале (З. Чубровић)

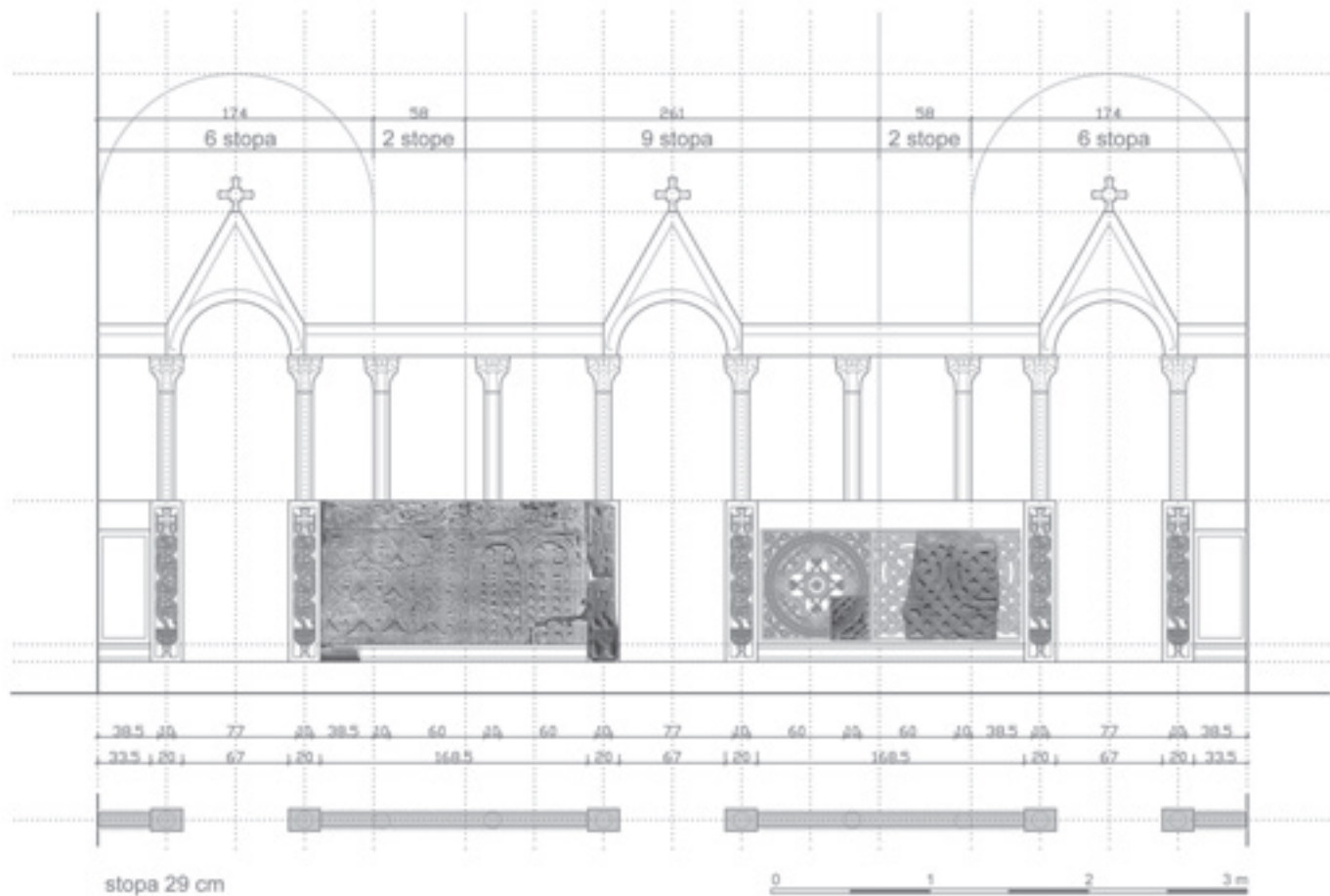
Fig. 2. Proportional analysis of the ground plan of the church below the city cathedral (Z. Čubrović)

између њих констатовани остаци два попречна зида, којима је била образована „решеткаста“ подлога карактеристична за византијске цркве уписаног крста са куполом, па је и поткуполни простор са местима база носача куполе могао бити јасно дефинисан у односу на некадашњи источни односно западни травеј. Темељи на западној страни представљали су поуздан податак за одређивање не само укупне дужине здања већ и за констатацију да је црква првобитно имала и припрату, односно да су димензије наоса у спољашњим мерама приближно износиле 10,60–10,90 m x 8,40 m, а да је дужина припрате била око 4,20 m, укупно око 15 m. У унутрашњости, главни брод био је широк приближно 2,60 m, а бочни око 1,75 m. Стога, „уколико се претпостави да су спољне мјере цркве стajале у односу 3: 5, тада се може замислити да су на ванjsким зидовима цркве постојале леzene или аркаде чија је величина у основи износила 14,5 cm“, односно половину стопе коришћене приликом пројектовања и мерења грађевине. Такође, у простору између зидова припрате и наоса, у одговарајућем слоју, откривени су последњи делови неколико саркофага

² Чанак-Медић, *op. cit.*, 210.

³ *Ibid.*, 211; другачије читање текста натписа предложила је М. Зорнија, „*Temporibus Domini Iohannis Episcopi...*“ – о роџетима предроманичке скулптуре у Воки которској, *Ars Adriatica* 6 (2016) 23–40, посебно 24 (са старијом литературом).

⁴ З. Чубровић, *Дјела једне клесарске радионице у которској цркви Св. Михаила*, Гласник Одјељења умјетности ЦАНУ 16 (1997) 139–151, посебно 140–141; Магасовић, *op. cit.*, 374–379; М. Зорнија, *Раносредњовјековна скулптура на тлу Воке которске*, Zagreb 2014, 38–43 (doktorska disertacija, Sveučilište у Zagrebu, Filozofski fakultet). Цртеж основе још увек не постоји. Колегиници мр Зорици Чубровић изражавам велику захвалност за многоструку помоћ у истраживањима Котора и припреми овог рада.

Сл. 3. Идеална реконструкција старије слоја олтарске преграде цркве испод градске катедрале (З. Чубровић)
 Fig. 3. Ideal reconstruction of the older layer of the sanctuary screen of the church below the city cathedral (Z. Čubrović)

без натписа и украса.⁵ Наредна истраживања, заснована на пропорцијској анализи остатака здања (сл. 2) и поређењу добијених резултата са димензијама већих и боље очуваних делова мобилијара, значајно су проширила фонд поузданих сазнања. Наиме, испитивањем парпетних плоча, њихових мера унутар пропорцијске мреже и материјала од којег су изведене, предложене су две хронолошке етапе, односно две некада постојеће фрагментоване целине каменог намештаја цркве: старија, с краја VIII и почетка IX века, и млађа, која јој после неког недовољно јасно дефинисаног периода следи.⁶ Оно што је посебно важно нагласити јесте да је у оба случаја реч о реконструкцији олтарских преграда храма. Старији ансамбл био је изведен од комада клесаних у изразито белом мермеру (сл. 3), док су два пронађена стуба, изведена од истог материјала али по боји и фактури слична ономе са Проконеских острва, препозната као првобитни носачи куполе (сл. 4). Насупрот мраморном мобилијару, млађи камени намештај био је изведен од кречњака.⁷ С обзиром на откриће практич-

но испод романичке градске катедрале, темељи грађевине у историографији су једногласно поистовећени са остацима прве цркве посвећене светом Трифуну, чије је постојање забележено у 29. поглављу најпознатијег списка Константина Порфиrogenита.⁸

Настојање да се раносредњовековна грађевинска историја насеобине смештене на крајњим западним странама РOMEЈСКОГ царства учини јаснијом на основу оваквих остатака некадашњих здања свакако не представља једноставан и закључцима апсолутно поуздан подухват. Ипак, све доскора, односно до појаве нове генерације проучавалаца преовлађујуће прихватање локалне традиције као историје углавном је водило беспутним правцима. Илустративан пример представља фрагмент једног другог натписа, откривен на дислоцираној поломљеној греди. Из његових остатака може се реконструисати титула и име которског прелата, датум, 13. јануар, и година, која је дуго представљала тобожњу енигму, зато што су је истраживачи по сваку цену настојали усагласити са оном наведеном у Андреацијевој повељи, знатно

⁵ J. Martinović, *Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru*, PPUD 30 (1990) 5–29; M. Čanak-Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru. Istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski nameštaj*, Kotor 2010, 17–42; Marasović, *op. cit.*, 380–390.

⁶ Z. Čubrović, *Oltarska pregrada Andreacijeve crkve*, in: *XII vjekova bokeljske mornarice*, ed. J. J. Martinović, Kotor 2010, 219–244; Čanak-Medić, Čubrović, *op. cit.*, 29–41.

⁷ Čubrović, *Oltarska pregrada*, 238–241; после објављивања рада мр Зорице Чубровић делове каменог мобилијара наводе и I.

Josipović, *Radionica pluteja zadarske katedrale*, *Ars Adriatica* 4 (2014) 43–62, посебно 49; Marasović, *op. cit.*, 381–382. Другачије виђење стратиграфије клесане пластике везане за цркву испод которске катедрале изложила је Zornija, *Ranosrednjovjekovna skulptura*, 25–33; cf. такође и P. Vežić, *Plutej ograde svetišta iz memorije Sv. Tripuna u Kotoru*, *Ars Adriatica* 6 (2016) 7–22.

⁸ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967, 136–137; ВИИИИ II, ed. Б. Ферјанчић, Београд 2007², 23.

Сл. 4. Кошор, лайндаријум, остаци сџубова носача кџйоле (И. Сџевовић)

Fig. 4. Kotor, lapidarium, remains of the pillars that supported the dome (I. Stevović)

млађем спису потеклом из локалне градске традиције. Иако је очигледно да у натпису реч може бити само о 805: (...die i?]AN(uarii) XIII, TE(m)PORIB(us) D(omi)N(i) IOH(anis) EP(i)S(copi), P(er) I(n)D(ictionem) XIII, A(nno) NA(tivi)TA(tis) CONSTI(tutoris) MV(n)DI, [d(e) i f?]I(lii?), δ(?)CCCV,⁹ кључни разлог покушају да се у броју пет препозна број девет био је у томе што се 809. по традицији узима као година у којој је Котор добио мошти светог Трифуна, иако се и у самој Андреацијевој повељи наводи да се то догодило неколико година после.¹⁰ Такође, два наведена натписа са поменом особе по имену Јован не само да се очигледно разликују по мотивима клесања и дуктусу већ и по томе, што је много важније, што одражавају две сасвим опречне друштвене позиције.¹¹ Ако је, наиме, реч била о истој особи, натпис у коме је Јован наведен са супругом хронолошки је, и то не закратко, морао претходити ономе у којем би он имао титулу епископа, будући да је по канонским регулама до избора за поглавара дијецезе могло доћи само после периода у којем је он имао неки нижи свештенички чин, после развода брака, након којег је супруга морала ступити у манастир изван граница епископије бившег мужа, и уз читав низ додатних имовинских обавеза које је наступајући епископ морао испунити према њеном

новом доживотном пребивалишту.¹² Уколико су ове одредбе стајале у вези са которским натписима, односно уколико би се усагласиле са малобројним фондом чињеница о раносредњовековном Котору, исход би био следећи: по свему репрезентативније клесан натпис био би старији од оног изведеног знатно мање брижљиво, и извештавао би о томе да је Котор имао свог прелата најмање неколико година пре спомена градског епископа на никејском сабору 787. године.¹³ Пошто Јован самим тим извесно не би био први раносредњовековни градски епископ, са добром мером вероватноће хронолошка граница могла би се спустити за још коју деценију ниже. У том случају стигли бисмо до претходног и, чини се, начелно изузетно важног синода одржаног 754. године у Хијереји, коме су, како је недавно уверљиво претпостављено, присуствовали и епископи из области јужног дела источне јадранске обале.¹⁴ Друга је могућност, наравно, та да је реч о две личности истог имена. У том случају они не само да нису морали бити савременици већ је, ако се вештина клесања слова аналогно античкој пракси узме као особени параметар економске моћи,¹⁵ Јован са супругом свакако располагао већим иметком него његов имењак

⁹ Натпис наводим према до сада најпрецизнијем читању, које је објавио М. Lončar, *Dva natpisa iz Voke s imenom biskupa Ivana*, *Croatica et Slavica ladertina II* (2006) 185–193, посебно 186–189.

¹⁰ I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938 = VAHD LI 1930–1934 (1940) 25–26; *Književnost Crne Gore XII–XIX vijeka. Pisci srednjovekovnog latiniteta*, prir. D. Sindik, G. Tomović, Cetinje 1996, 18–21.

¹¹ Нису јасни разлози из којих Zornija, „*Temporibus Domini Iohannis Episcopi...*“, на основу наведених натписа, закључује да се односе на исту особу. То није немогуће, али се мора аргументовати подробније но само истоветношћу имена.

¹² J. Herrin, „*Femina Byzantina*“. *The Council in Trullo on woman*, DOP 46 (1992) 97–105, посебно 101–102; eadem, *Changing function of monasteries for women during Byzantine iconoclasm*, in: *Byzantine women. Varieties of experience, 800–1200*, ed. L. Garland, Aldershot–Burlington VT 2006, 1–16, посебно 3; S. Troianos, *Byzantine canon law to 1100*, in: *The history of Byzantine and eastern canon law to 1500*, ed. W. Hartmann, K. Pennington, Washington DC 2012, 170–214 passim; за западну цркву cf. H. Parrish, *Clerical celibacy in the West 1100–1700*, Farnham–Burlington VT 2010, посебно 15–86.

¹³ P. Komatina, *Dalmatian bishops at the Council of Nicaea in 787 and the status of the Dalmatian church in the eight and ninth centuries*, in: *Imperial spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, ed. M. Ančić, J. Shepard, T. Vedriš, London – New York 2018, 253–260.

¹⁴ I. Basić, *Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine*, in: *Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, ed. I. Basić, M. Rimac, Split 2014, 149–196.

¹⁵ Cf. R. Duncan-Jones, *An epigraphic survey of costs in Roman Italy*, PBSR 33 (1965) 189–306, посебно 195–201, 234–245; A. Meyer, *Explaining the epigraphic habit in the Roman Empire. The evidence of*

епископ. У ареалу Отрантских врата, управо у VIII–IX столећу, такав однос унутар друштвених хијерархија старих урбаних заједница био је преовлађујући.¹⁶

У случају цркве о којој је реч, корачање по малобројним и недовољно јасним траговима изворних сведочанстава, испреплетеним са јаким отисцима историографије, показује се као прилично компликовано, што је ситуација којој је допринео и Порфирогенитов извештај. Описујући которски храм Светог Трифуна придевом *εἰληματικός*, сутерисао је његову морфолошку истоветност са задарском ротондом данас посвећеном светом Донату.¹⁷ Под тежином ауторитета извора, облик цркве Светог Доната дуго је у литератури сматран за оно што треба тражити и у Котору. Када су се уместо ротонде појавили описани остаци, которска грађевина тренутно је, само стога што је откривена испод катедрале, поистовећена са оном из исказа Порфирогенитовог извештаја. Будући да је језичка анализа грчких термина примењених у опису задарских светилишта сразмерно недавно изнова потанко спроведена, нема разлога понављати све констатације и нејасноће.¹⁸

Има, међутим, разлога навести то да осим што је реч о здањима чији простор није био истоветно конципиран према канонима данашње типолошке класификације, у раносредњовековној сакралној топографији Задра и Котора постоји још неколико важних разлика. Ротонда је била изграђена уз постојећу ранохришћанску цркву, која је најпре имала своју раносредњовековну обнову, да би данашња катедрала настала током XII и XIII века, односно на месту које се до Порфирогенитовог времена дуже од половине миленијума налазило у функцији хришћанског култа.¹⁹ То је у изразитој опреци са ситуацијом која се може реконструисати у Котору. Описани трагови најстарије познате цркве потичу вероватно тек из VI столећа; као и у Задру, и она је обнављана у неком тренутку раног средњег века, али то се култно место налази на потпуно супротној страни града од оне где су констатовани остаци храма уписаног крста са куполом. У Задру је, дакле, постојао континуитет хришћанског светилишта којем је била придодата кружна црква, у Котору је у XII веку дошло до никада објашњеног преношења градског сакралног средишта на нову локацију.²⁰ Такође, пишући о задарској катедрали, цркви Свете Анастасије, царски извештај је мошти светитељке споменуо на почетку малог али ласкавог екфрасиса, поредећи њен облик простора, стубове од зеленог и белог мрамора, енкаустичке представе и

мозаички под ни мање ни више него са ентеријером Богородице Халкопратејске.²¹ Тако није оставио никакву сумњу не само у то да је добро познавао за владавине Василија I обновљену цркву комплекса који је чинио срце источног хришћанства већ и да је у идеолошко-визуелно-симболичком поретку апропријације форми и самом Задру припадало проминентно место. Насупрот томе, и поред постојања мраморног мобилијара, који се веома често налазио у средишту пажње аутора екфрасиса,²² ни на шта се слично не упућује у извору о которској цркви. Управо супротно, будући да су сваке мошти чудотворне, навод о томе да свети Трифун „сигурно лечи сваку болест, а нарочито оне који пате од гушења плућа“²³ пре делује као својеврсни плеоназам, уз могући додатак из локалног амбијента: недалеко од Котора, на локалитету Марковрт, својевремено су проспекцијом идентификовани остаци римске виле, а на том месту и данас се налази пулмолошки стационар.²⁴ Коначно, више но оскудан и уопштен исказ о Котору можда и не би изазивао озбиљну недоумицу да свети Трифун није био светитељ коме је посебно поштовање исказивао Порфирогенитов отац Лав VI Мудри, посветивши му и једну од својих хомилија.²⁵ Другим речима, изразита несразмера између постојања царског породичног култа светог Трифуна и описа храма у коме се налазила нека његова реликвија, уза све остало што је изречено, наводи на запитаност о томе због чега и из којих извора писац (није) знао више о Котору и о цркви коју је споменуо. Стриктно говорећи, он је забележио само прецизну микротопографску локацију града и то да у њему постоји храм светитеља изведен у одређеној градитељској форми. Тумачење наведеног архитектонског термина, као и поистовећивање остатака цркве испод катедрале са оном забележеном у спису,

²¹ Cf. P. Vežić, *Po čemu je u 10. st. katedrala u Zadru mogla sličiti halkopratejskoj bazilici u Carigradu?*, *Diadora* 20 (2001) 301–313. За обнову Богородице Халкопратејске у доба Василија I cf. V. Tantsis, *The so-called „Athonite“ type of church and two shrines of the Teotokos in Constantinople*, *Zograf* 34 (2010) 3–11 посебно 8 sq. Могућност коју свакако треба имати у виду предложио је Т. Vedriš, *Po čemu je u 9. stoljeću rotonda sv. Trojstva u Zadru mogla sličiti crkvi sv. Anastazije u Carigradu?*, in: *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština* 2, Split 2012, 63–79. Њен значај је у томе што, за разлику од досадашњих тумачења, без стварне потпоре, даља истраживања задарске ротонде упућује у правцу испитивања иконографије њене архитектуре у оквиру царске власти начелно и још од првих векова Рима наглашене симболичке конотације здања кружне основе (cf. E. Thomas, *Monumentality and the Roman Empire. Architecture in the Antonine age*, Oxford 2007, 53–58).

²² Cf. M. Greenhalgh, *Marble past, monumental present. Building with antiquities in medieval Mediterranean*, Leiden–Boston 2009, passim (са обимном библиографијом); N. Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine aesthetic experience*, Farnham–Burlington VT 2014, passim.

²³ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, 136–137; ВИИИЈ II, 23.

²⁴ Податак о постојању трагова неистраживане римске виле на месту изласка из Прчња у правцу Тивта саопштио ми је археолог мр Миле Баковић, коме овом приликом изражавам пријатељску захвалност. Чудотворење светог Трифуна у случају асфиксије током XIII столећа забележено је и у његовом манастиру на рту Акрита (данас Тузлабурну) код Цариграда. Cf. R. Janin, *Les églises et les monastères des grandes centres byzantines*, Paris 1975, 55.

²⁵ T. Antonopoulou, *The homilies of the Emperor Leo VI*, Leiden – New York – Köln 1997, 129–131.

epitaphs, *JRS* 80 (1990) 74–96; G. Woolf, *Monumental writing and the expansion of Roman society in the Early Empire*, *JRS* 86 (1996) 22–39.

¹⁶ V. Ramseyer, *The Transformation of a religious landscape. Medieval Southern Italy, 850–1150*, Ithaca–London 2006, 7–111 passim.

¹⁷ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, 136–137; ВИИИЈ II, 23–24.

¹⁸ Cf. M. Lončar, *On the description of the churches of St. Anastasia and St. Donat in Zadar in De Administrando Imperio by Constantine Porphyrogenitus*, *Hortus Artium Medievalium* 5 (1999) 235–243, посебно 236–237.

¹⁹ Cf. P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, *Zadar* 2005, 13 sq; idem, *The early-medieval phase of the episcopal complex in Zadar*, *Hortus Artium Medievalium* 1 (1995) 150–161.

²⁰ Čanak-Medić, Čubrović, *op. cit.*, 45 sq.

исходи су историографије, колико логични толико и изнуђени чињеницом да веродостојних података о архитектури других раносредњовековних которских храмова једноставно нема. Покушамо ли да ситуацију доведемо до краја, видећемо да поједини описи светилишта у далматинским центрима имплицитно пружају могућност за управо супротно становиште. Наиме, како је упозорио Павуша Вежић, задарска катедра је, без обзира на реликвије сирмијумске мученице које су у њој биле чуване, и у XV столећу била називана по свом првобитном патрону светом Петру; као цркву Свете Анастасије навео ју је само царски чиновник. Уз ово, у Порфирогеновом опису Дубровника записано је да у граду, у цркви Светог Стефана, почивају мошти светог Панкрација.²⁶ Стога, ако су цркве биле различито називане, а очигледно да јесу, да ли је неутемељено помишљати да је и которска могла бити уписана према моштима светишеља које су почивале у градској катедрали, а не нужно и искључиво према храму којем је светитељ био патрон? Термин *εἰληματικός*, веома редак и шаролико коришћен и у Порфирогеново време, чије се прецизно архитектонско значење одавно изгубило, ни на који начин не стоји у супротности са наведеним, јер, на шта год да се односио, означавао је *засвођен простор*.²⁷

Иако ово није ни први а извесно ни последњи повод недоумицама које произилазе из „далматинских“ поглавља DAI, изречена претпоставка не може релативизовати позитивне археолошке налазе и закључке проистекле из егзактних архитектонских анализа. Штавише, запажања која им треба придодати могла би преусмерити мисао у корист дословног тумачења исказа наведеног у извору. Погледајмо стога како се ова ситуација може сагледати на други начин.

Најпре, позиција цркве уписаног крста са куполом и репрезентативним мобилијаром већ би сама по себи могла наговештавати намеру да се на том месту образује ново, или пре, још једно сакрално средиште у граду. У том случају, повод би можда требало тражити у арабљанским нападима нешто пре средине IX века, који су, како на апенинској тако засигурно и на балканској обали, за последице имали физичка оштећења градова и масовно одвођење становништва у ропство.²⁸ Но напомена која се начелно појављује уз овакву врсту објашњења судбине појединих градићевских остварења јесте да велика рушења за собом остављају сразмерно лако препознатљиве археолошке трагове. Они у Котору нигде нису констатовани, чему треба додати и то да је по свему познатом о муслиманско-хришћанским односима у јужној Италији пљачка представљала примарни циљ оваквих акција

²⁶ Vežić, *Po čemu je u 10. st. katedrala u Zadru mogla sličiti halkoprateskoj bazilici u Carigradu?*, 303. За Дубровник cf. *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, 135–136; ВИИИИ II, 20–21; Т. Živković, *The earliest cult of saints in Ragusa*, ZRVI 44 (2007) 119–127; Ž. Peković, *Crkva Sv. Stjepana u Pustijerni*, in: *Minuscula in honorem Željko Rapanić*, ed. A. Milošević, M. Jurković, Zagreb–Motovun–Split 2012, 341–375; Marasović, *op. cit.*, 104–108.

²⁷ Lončar, *On the description of the churches*, 238; *Multilingual illustrated dictionary of Byzantine architecture and sculpture terminology*, ed. S. Kalopissi-Verti, M. Panyotidi-Kesisoglou, Herakleion 2010, 120–121.

²⁸ Cf. B. M. Kreutz, *Before the Normans. Southern Italy in the ninth and tenth centuries*, Philadelphia 1991, 38, 53 (са изворима).

кратковоког емирата Барија.²⁹ Ако их уопште треба стриктно везивати за начелно недовољно јасне историјске епизоде, са наведеним догађајима пре би се могла повезати оштећења која су узроковала обнову мобилијара у цркви но било какво њено озбиљније девестирање, особито ако подсетимо на то да је храм на месту рановизантијске базилике, у којем заправо треба видети раносредњовековну градску катедралу, у измењеном облику и са новом клесаном пластиком такође претрајао све до знатно каснијег времена.

Међутим, иако се мора имати у виду то да је чин обнове старијег хришћанског светилишта у свакој средини имао вишеструку важност, упућујући како на традицију црквене организације, па тиме и на легитимитет њених савремених права, тако и на ауторитет власти обновитеља, грађевина откривена испод которске катедрале својом је формом најнепосредније одражавала велике промене до којих је током друге половине VIII и почетком IX столећа дошло на глобалном плану. Њен просторни концепт у начелу је промовисао нови и убудуће доминантни архитектонски сублимаат свеукупних догматских, теолошких и литургијских иновација уведених у организам источнохришћанске цркве у последњим деценијама иконокластичких распри. Самим тим, сваки храм уписаног крста са куполом носио је собом значења и функције неупоредиво комплексније и изнијансираније но што је то могло бити сагледано у оном крилу историографије које је дуго искључиво констатовало оновремену појаву новог архитектонског типа и његових бројних варијација. Због тога је тежиште новијих проучавања преведено са стриктно морфолошког приступа на онај примерен вези између симболике и функције оваквих здања и начина њиховог визуелног изражавања, од експозиције реликвија до поштовања икона и приказивања светих слика.³⁰ У актима Другог никејског сабора питање реликвија било је предмет темељите егзегезе, а једно од установљених правила односило се и на обавезу да свака црква мора почитвати на светитељским моштима положеним у олтарску трпезу храма.³¹ У конкретном случају у тој би се канонској одлуци могло тражити објашњење исказа Порфирогеновог известиоца. Но, треба упозори-

²⁹ *Ibid.*, 49 sq; A. Metcalfe, *The Muslims of medieval Italy*, Edinburgh 2009, 19–24.

³⁰ Cf. R. Ousterhout, *The holy space. Architecture and liturgy, in: Heaven and the church in Byzantium*, ed. L. Safran, Philadelphia 1998, 81–120; S. Ćurčić, *Architecture as icon, in: Architecture as icon. Perception and representation of architecture in Byzantine art*, ed. S. Ćurčić, E. Hadjistryphonos, New Haven – London 2010, 3–38; K. E. McVey, *Spirit embodied. The emergence of symbolic interpretations of early Christian and Byzantine architecture*, in: *ibid.*, 39–72; V. Marinis, *Architecture and ritual in the churches of Constantinople (ninth to fifteenth centuries)*, Cambridge 2014; V. Marinis, R. Ousterhout, „Grant us to share a place and lot with them“. *Relics and the Byzantine church building*, in: *Saints and sacred matter. The cult of relics in Byzantium and beyond*, ed. C. Hahn, H. A. Klein, Washington DC 2015, 153–172; V. Marinis, *The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria: a Symbolic Understanding of the Byzantine church building*, BZ 108/2 (2015) 753–770.

³¹ Начелно за тај проблем cf. A. Giakalis, *Images of the divine. The theology of icons at the Seventh Ecumenical Council*, Leiden–Boston 2005², passim; L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the iconoclast era, C. 650–850: A History*, Cambridge 2011, 39; L. Brubaker, *Inventing Byzantine iconoclasm*, Bristol 2012, passim.

Сл. 5. Оїранїо, Свєїи Пеїџар, јуїозайагна сїрана (фоїїографїја у јавној уїоїреби)

Fig. 5. Otranto, St. Peter, southwestern side (public domain photo)

ти на то да је проблем био разматран и на другачији начин. Констатовано је, наиме, да се верски сукоб генерално водио на веома високом нивоу теолошких схватања, односно да је иконокластички став по овом питању прокламовао само то да реликвије не могу бити чуване у олтару светилишта,³² што би стајало у сагласју са чињеницом да се у изворима насталим изван оквира касније доктринарне елиминације иконокласта светитељска чудотворења спомињу током читавог овог периода.

Овиме су, чини се, исцрпљени и посебни и општи разлози који би водили безрезервном прихватању поистовећивања которске цркве уписаног крста са Светим Трифуном. Ипак, то и даље не значи да црква није била њему посвећена. Намера овог рада и није да тако нешто децидирано оповргне, јер коначних закључака не може бити. Али ако се питању приђе на једини преостали начин, на основу више пута наведене реченице Порфиригенитовог чиновника, тако нешто делује као веома вероватно.

Парафразирајући исказ Патрика Гирија, без обзира на то да ли је реч о средњовековним људима или светитељима, један од најделикатнијих и најважнијих процеса кроз које су и једни и други понекад пролазили био је да постану прихваћени у нематичном свету.³³

³² M. F. Auzépy, *Les Isauriens et l'espace sacré: l'église et les reliques*, in: *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en occident*, ed. M. Kaplan, Paris 2001, 13–24, посебно 19–20 (= eadem, *L'histoire des iconoclastes*, Paris 2007, 341–352); Brubaker, Haldon, *op. cit.*, 40.

³³ P. Geary, *Living with the dead in the Middle Ages*, Ithaca–London 1994, 168, 170.

Пореклом из села у удаљеној Фригији, свети Трифун пострадао је у Никеји. Још за време Јустинијана његова се слава проширила Истоком, док је на Западу врло рано почео да бива повезиван са светим Гервасијем и Протасијем, а у Риму са светим Респизијем и Нимфом.³⁴ Кад год да се то догодило, његове су реликвије у Котор стигле „без пратилаца“, односно из Византије, и од тог тренутка почео је процес апропријације његових чудотворења, о чему нам заправо аутор поглавља у DAI и говори: ако је свети Трифун сигурно лечио сваку болест, била је то *јавна њредсїава* о светитељу као поузданом помоћнику,³⁵ различита од оне коју су својим саставима исказивали учењаци попут Лава VI. Међутим, да би до средине X столећа таква слика о њему заживела, било је неопходно да и његово „присуство“ међу градским становништвом буде перманентно. Из тога би следило да су мошти светог Трифуна биле похрањене у оновременој катедрали, управо као што се и пепео свете Анастасије, још од времена када га је епископ Донат донео из Цариграда у Задар, до данас налази у издвојеном простору у дну северног брода стоне цркве као „kultno mjesto zaciјelo nasliјedeno iz ranoga srednjega vijeka“³⁶ и, додајмо, диспозицијом

³⁴ Cf. E. Alfani, *Per l'iconografia di alcune scene di martirio: Aosta e Carugo (XI–XII secolo)*, *Arte Lombarda* 108/3 (1996) 9–15; T. S. Miller, *The birth of the hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore–London 1997², 64, 91; N. Duval, *L'église V (des Saints-Gervais-Protas-et-Tryphon) à Sbeitla (Sufetula), Tunisie*, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 111/2 (1999) 927–989.

³⁵ Geary, *op. cit.*, 169–170.

³⁶ Vežić, *Po čemu је u 10. st. katedrala u Zadru mogla sličiti halkopratejskoј basilici u Carigradu?*, 303. На том месту у цркви

веома слично чувеној северној просторији солунског Светог Димитрија, по изворима познатом цариградском леџилишту – мартирijuму Светог Артемија, као и капели базилике у Дољанима код Подгорице, у којој и данас стоји најрепрезентативнији саркофаг открит у ареалу источне обале Јадрана.³⁷ Задарске мошти похрањене су у реликвијару у виду малог мраморног саркофага са репрезентативно изведеним натписом. У Котору је сачуван типолошки идентичан реликвијар, али без икаквог писаног белега. Према најновијим истраживањима те врсте реликвијара, закључено је да су они извесно били израђивани у Цариграду и дистрибуирани из њега, обликом и врстом материјала алудирајући на симболику и ауторитет правих саркофага из цариградских Светих апостола.³⁸

О чему, после свега, сведоче остаци цркве испод градске катедрале? Њен првобитни изглед није тешко замислити с обзиром на то да је у недалеком Отранту сачувана веома слична задужбина непознатог ктитора посвећена светом Петру (сл. 5). Посредним аргументима датована је у крај X и почетак XI столећа.³⁹ Ипак, колико год да су у артикулацији целине две грађевине биле сродне, између њих су постојале и важне разлике. У морфолошком погледу, рудиментарно обликовање источне фасаде которског храма могло је одражавати још увек недовољну вештину градитеља да спољним облицима нагласе троделну поделу олтарског простора, што би водило ка томе да време њеног настанка треба тражити у раздобљу старијем од онога којем хипотетично припада и Свети Петар. Начелно говорећи, међутим, такав начин размишљања о архитектури треба узимати с крајњом резервом. Јер, осим што располажемо више него скромним фондом хронолошки најчешће неодређених споменика из тзв. „прелазног периода“ или „мрачног доба“ византијске историје, на огромном простору царства обележеног изразитим регионализмима у сваком погледу, па и када је реч о градитељској традицији и пракси, у основици тог приступа налази се она врста „еволутивног“ мишљења коју је Сирил Манго одавно изложио оправданој критици.⁴⁰ Уз то, у случају которске цркве извесно се, условно речено, сучељавају два концепта: наспрам сразмерно грубе силуете екстеријера, унутрашњост је била не само пројектована већ и изведена са нескривеним претензијама, о чему говори околност да су стубови, а не масивни зидани ступци попут

Свете Марије Колеђате од 1807. године налазе се мошти блажене Озанае Которске (cf. Чанак-Медић, *op. cit.*, 207).

³⁷ Ch. Bakirtzis, *Pilgrimage to Thessalonike. The tomb of St. Demetrios*, DOP 56 (2002) 175–192; C. Mango, *On the history of temple and the martyrion of St. Artemios at Constantinople*, Zograf 10 (1979) 40–43; I. Stevović, *Praevalis. Obrazovanje kulturnog prostora kasnoantičke provincije*, Podgorica 2014, 89–101. На истом месту у базилици Богородице Халкопратејске налазио се *εὐκλῆσιον* са Богородичином реликвијом (cf. Lončar, *On the description of the churches*, 237–238, са изворима и литературом).

³⁸ C. Hahn, *Metaphor and meaning in early medieval reliquaires*, in: *Seeing the invisible in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ed. G. de Nie, K. F. Morrison, M. Mostert, Louvain 2005, 239–263; G. Kazan, *Arks of Constantinople, the New Jerusalem. The origins of the Byzantine sarcophagus reliquary*, *Byzantion* 85 (2015) 77–125.

³⁹ L. Safran, *San Pietro at Otranto. Byzantine art in South Italy*, Roma 1992, 15–22.

⁴⁰ C. Mango, *Approaches to Byzantine architecture*, *Muqarnas* 8 (1991) 40–44.

оних у Отранту, чинили носеће елементе горњих зона. Додамо ли томе олтарску преграду од белог мермера, која ни у фрагментима није могла бити сагледана у граду на југу Апенинског полуострва, природа разлика постаје таква да се о њима мора размишљати врло обазриво. Такође, важност которске цркве је и у томе што је она, макар у темељима, једина за сада поуздано идентификована сакрална грађевина овог типа на ширем подручју јужног дела источне обале Јадрана – у Дубровнику постоје трагови сличних здања али стратиграфски мање јасно дефинисани, јужно од Котора или у континенталном залеђу, по мојим знањима, за сада нема ниједне.⁴¹ Таква ситуација засигурно не одсликава историјску и архитектонску реалност раног средњег века у балканском делу ареала Отрантских врата, али доприноси збиру сведочанстава о византијском присуству и утицају на наведеном простору. Судаћећи према епиграфичком материјалу и у мери у којој је то дозвољено на основу локалних традиција Задра и Котора, они постају изражено интензивни почетком IX столећа.⁴²

Конечно, уз темеље храма уписаног крста са куполом, у Котору су се, као ретко где у овом периоду, сачували и материјални трагови који говоре о његовом ктитору. Наиме, средином XIX века, у непосредној близини или изнад места на коме су касније откривени остаци цркве, пронађен је саркофаг са натписом: *+I(n) (No)M(i)N(e) D(omi)NI EGO ANDREACI VNA CVM CONIVGE MEA +MARIA EDIFICAVIMVS ARCA ISTA ET REQVIVIMVS IN IPSA +VOS OMNES QVI LEGITIS ROGATIS D(ominus)S PRO NOS PECATORIS* и са три плитко клесана крста као визуелним кодом Голготе, највероватније преузетим из химне светог Романа Мелода певане на Велики петак (сл. 6).⁴³

Посебно проучавање иконографије бројних мотива клесане пластике, односно визуелних фрагмената которске прошлости свакако захтева посебан текст. За потребе овог рада битно је нагласити да је откриће Андреацијевог саркофага, а потом и натписа са споменом епископа Јована и годином 805. заправо представљало оне преко потребне доказе који су дали оправдање пажљивом кретању кроз *йисане* фрагменте прошлости, понајпре кроз редове Андреацијеве повеље, која ће и у будућности свакако имати још шта да

⁴¹ Cf. Ž. Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik–Split 2010. Имајући у виду степен очуваности и нејасну стратиграфску ситуацију, нисам склон да без нових истраживања сматрам да је црква Светог Томе у оближњем Прчњу била грађевина из истог времена (cf. S. Čurčić, *Architecture on the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – London 2010, 338–339).

⁴² T. Vedriš, *Martyrs, relics and bishops. Representations of the city in Dalmatian translations legends*, *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006) 175–186; idem, *Historia Translationis S. Anastasiae: kako (ne) читати hagiografski tekst?*, in: *Hagiologija – kultovi u kontekstu*, ed. A. Marinković, T. Vedriš, Zagreb 2008, 39–58; И. Стевовић, *Кошор у раном средњем веку. Аушорийне и традиције или мајлине ишторије?*, *ЗМСЛУ* 45 (2017) 55–70.

⁴³ N. Jakšić, *Pre-Romanesque sarcophagi in early medieval Dalmatia*, *Hortus Artium Medievalium* 10 (2004) 7–14; Čanak-Medić, Čubrović, *op. cit.*, 15 sq; Marasović, *op. cit.*, 386–389. Мотиву на которском саркофагу сличан је онај из Задра, cf. J. Vučić, „GEORGIVS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS“, *Vjesnik za arheologiju i povijest Dalmatinsku* 106 (2013) 231–247. За химну Светог Романа cf. M. E. Frazer, *Haddes stabbed by the Cross of Christ*, *Metroplitan Museum Journal* 9 (1974) 153–161.

Сл. 6. Коџор, катедрала, саркофаг откривен у близини остатака цркве испод катедрале
(И. Стевовић)

Fig. 6. Kotor, cathedral, sarcophagus discovered in the vicinity of the remnants of the church below the cathedral
(I. Stevović)

открије истраживачима. Онај њен део који је у овом тренутку од непосредне важности односи се на чињеницу да је, поред различитих богоугодних дела која је чинио, Андреаци био и *spiritus movens* откупа реликвија светог Трифуна од млетачких морнара. Цела та повест изложена је према строгим законитостима наратива распрострањеног широм средњовековне Европе, са одређеним которским специфичностима. Поново, за разлику од Задра, у чијем се тексту истог карактера све заслуге за пренос моштију свете Анастасије беспоговорно приписују епископу Донату,⁴⁴ которски састав не помиње *ни име епископа* за чијег је престоловања светитељ доспео у град, *ни њи њогину у којој се њо догодило*, будући да се 13. јануар 809. забележен у заглављу повеље односи на други Андреацијев градитељски подухват. Како је констатовано, наведене непознанице не би требало да буду повод ужурбаном закључку о начелно упитној а свакако невеликој вредности овог „документа“.⁴⁵ Напротив, чини се да би на њега пре требало гледати као на својеврсни, знатно каснији, али у основи веродостојни рефлекс раносредњовековних друштвених односа у Котору, у којима је градско племство поседовало инструментне преимућства у деловању, односно сваковрсну јачу подршку царства но што ју је имао епископ. Андреаци је временом израстао до својеврсног „епонима“

тог которског слоја, до мере да је у другом поменутом спису добио чак и „презиме“ Сараценис. Осим ако се однекуда друго није знало да је потицао из јужноломбардијских покрајина, у којима се овај етноним јавља у раносредњовековним изворима уз похришћавано племство арапског порекла, објашњење би се могло тражити једино у чињеници да су га припадници дубровачке властеле истог презимена током друге половине XIII столећа самовласно или с правом истицали као регионално уважаваног претка.⁴⁶ С друге стране, крајње нејасан статус которског епископа на синоду у Никеји вероватно је имао своје подробније објашњење у локалној средини, али оно нам за сада измиче.⁴⁷ Остављајући разматрање друштвеног устројства исказаног архитектуром у урбаним заједницама јужног Јадрана за другу прилику, закључак који се у овом тренутку може извести јесте да су Андреаци, а можда и ожењени Јован, били носиоци неофицијелне али постојеће провизантијске струје унутар градског религиозно-политичког амбијента, будући да се не помињу ни са каквим титулама. Управо је то био један од механизма конструисања будуће институционализоване власти у периферним областима царства за које се са сразмерном сигурношћу могло предвидети

⁴⁴ Vedriš, *Martyrs, relics and bishops*; idem, *Historia Translatio-nis S. Anastasiae*.

⁴⁵ Стевовић, *Коџор у раном средњем веку*.

⁴⁶ За Сараценисе у Дубровнику cf. Š. Ljubić, *Index rerum, personarum et locorum in voluminibus I–V monumentorum spectantium historiam Slavorum meridionalium, Zagarebiae* 1893, 327; за употребу истог етнонима у јужној Италији у раном средњем веку cf. Kreutz, *op. cit.*, 49–52 (са изворима).

⁴⁷ Cf. као у п. 13.

да ће се ускоро наћи у његовим политичким оквири-ма.⁴⁸ Одатле само по себи проистиче шире објашњење архитектуре Андреацијеве породичне задужбине.

Идући корак даље, у околностима с почетка IX столећа, повезаним са још једним которским фрагментом из прошлости, могло би се претпоставити и коме је црква уписаног крста с куполом била посвећена, па стога и зашто је имала за оно доба нови изглед и упадљиво луксузан ентеријер. И пре, а нарочито после крунисања Карла Великог, целокупни јадрански басен нашао се у средишту стратешких циљева Ромеја и Франака, па самим тим и регионалних фактора, попут Лангобардских кнежевина или комуне у лагуни на крају мора, чије су судбине најнепосредније зависиле од односа снага између старог и новог царства.⁴⁹ У борби за превласт над морем политичка цена првака јадранских градова за сразмерно кратко време морала је веома порасти, што су они, као барем делимични издаци индигених родова, умели да препознају: ако не знамо шта се у то време догађало са которским епископом, дипломатска делатност задарског епископа Доната, првих година IX столећа протегнута од Цариграда до Диденхофена, упечатљиво је сведочанство о покушајима да се посредовањем између великих значајна корист стекне за властиту малу древну средину. Стога је у потпуности прихватљив закључак да се Донатова делатност није заснивала на јединственој потпори далматинских насеобина,⁵⁰ које су баштиниле и своје љубоморно чуване традиције и своју властиту оживотну реалност, у коју су спадали и међусуседски анимозитети какви се дају препознати у познатој али недовољно јасној одредби сплитског сабора 925. године о будућем односу Которске и Дубровачке епископије.⁵¹ Из перспективе велесиле пак византијски двор је на ову ситуацију реаговао различитим акцијама, међу којима је једна од препознатих била замишљена с циљем да се дистрибуцијом цариградских реликвија јасно конфигурише црквена основица колективног идентитета заједница унутар којих је царство већ имало неку врсту религиозног или управног упоришта. Ако је судити по незавидном месту которског прелата у попису присутних на сабору у Никеји, а на концу и по у основи неразрешеном питању стране коју је, осим задарске, у визури царских дворова заправо заступао Донат, институција цркве у далматинским градовима сходно интересима Цариграда изгледа да је деловала као слабији од два беочуга устројства локалних власти. Стога их је у околностима у којима су Рим и Ахен међусобно гарантовали подршку требало приближити у мери у којој је то било могуће. Ако не и пре, будући да расути а недавно сакупљени трагови говоре у

Сл. 7. Коџор, лапидаријум, аркада са уклесаним именом
свештог Андрије Стрателата (З. Чубровић)

Fig. 7. Kotor, lapidarium, arcade with the carved inscription bearing
the name of St. Andrew Stratelates (Z. Čubrović)

прилог мање-више перманентном византијском присуству у најјужнијим деловима јадранског басена,⁵² реликвије су, као особито ефикасно оруђе царске дипломатије, из источнохришћанске престонице ка Венецији заповиле већ 806. године, па је тако свети Теодор Тирон на север Јадрана стигао практично истовремено са Донатовим боравком на франачком двору 805, као и са нечим што се, према наведеном натпису, те исте године обележавало и у Котору. Свети ратници су од раније били омиљени заштитници византијских пограничних подручја: након пада Павије 774. године патрон јужноломбардијских територија постао је свети Меркурије.⁵³ Не може се са сигурношћу тврдити да је у оквиру исте акције Задар добио мошти свете Анастасије, а Котор светог Трифуна, али се сме помишљати на то да је Андреаци своју цркву у истом раздобљу посветио *једином друјом њоуздано њошврђено* поштованом которском светитељу – светом Андрији Стратилату. У стиху *ANDREESCI AD HONOREM SOCIVRMQ. MAIOREM* + име му је остало забележено на једном од најрепрезентативнијих фрагмената которског лапидаријума, на чеоној страни аркаде циборијума изведене од исте врсте мрамора од које су и сачувани стубови некадашње цркве (сл. 7).⁵⁴

У сенци далеко познатијих светих ратника, са житијем које је доживело карактеристичну редактуру у доба Симеона Метафраста, није познато колико је дуго и на који начин култ светог Андрије Стратила-

⁴⁸ J.-C. Cheynet, *Official power and non-official power*, in: *Fifty years of prosopography. The later Roman Empire, Byzantium and beyond*, ed. A. Cameron, Oxford 2003, 138–152.

⁴⁹ Cf. J. Fried, *The Frankish kingdoms, 817–911. The east and middle kingdoms*, in: *The new Cambridge medieval history, 700–900*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1995, 142–168; J. M. H. Smith, *Fines imperii. The marches*, in: *ibid.*, 169–189; P. Delogu, *Lombard and Carolingian Italy*, in: *ibid.*, 290–319; T. S. Brown, *Byzantine Italy*, c. 680 – c. 876, in: *ibid.*, 320–348; M. McCormick, *Byzantium and the west, 700–900*, in: *ibid.*, 349–382.

⁵⁰ I. Basić, *Sjeverna i srednja Dalmacija u ranom srednjem vijeku*, in: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ed. Z. Nikolić Jakus, Zagreb 2015, 439–440.

⁵¹ Cf. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама ог XI до XIII века*, Београд 2016, 58 sq.

⁵² Cf. V. Prigent, *Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe–IXe siècle)*, *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Age* 120/2 (2008) 393–417, посебно 411–412; Basić, *Dalmatinski biskupi*, 176 sq; I. Stevović, *Emperor in the altar. An iconoclastic era ciborium from Ulcinj (Montenegro)*, in: *Texts – inscriptions – images. Art readings 2016*, ed. E. Moutaffov, J. Erdeljan, Sofia 2017, 49–67.

⁵³ J. Osborne, *Politics, diplomacy and the cult of relics in Venice and the northern Adriatic in the first half of the ninth century*, *Early Medieval Europe* 8/3 (1999) 369–386.

⁵⁴ И. Стевовић, *Свети Андрија у коџорском најџиусу ANDREESCI AD HONOREM SOCIVRMQ. MAIOREM +*, *Zograf* 27 (1988–1999) 23–32; P. Vežić, M. Lončar, *Hoc tigmen. Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, *Zadar* 2009, 124–136, 266–267 (са старијом литературом, опширном новом анализом и датовањем у IX век).

та опстао у Котору. Својевремено је учињен покушај да се продубљеније анализира генеза његовог прославања које је потицало из Киликије, провинције из које је за владавине Константина V била спроведена једна од највећих организованих миграција хришћанског становништва у западне делове царства.⁵⁵ Наговештаји о његовом поштовању на војним полигонима Цариграда у време Јустинијана за сада су недовољно поуздани да би послужили у сврху било каквог одређенијег расуђивања. Ипак, оно што недвосмислено сведочи о томе да је свети Андрија од давнина био присутан у чети многих мученика-сабораца чији су култови иницијално потекли са источних граница царства, јесте чињеница да му се име помиње у неким од најранијих црквених календара Запада: Исировом, који је заправо препис мартиролога који је почетком VIII века саставио Беде, а потом и оног из Напуља. Околност да је у овом потоњем, уз његово име на празник 19. августа остало уклесано звање *MILES*, донекле појашњава његов которски траг, указујући на то да је култ изворно био заснован на чину страдања обичног војника.⁵⁶ Но поврх наведеног, треба истаћи да је свети Андрија Стратилат, као и свети Трифун, и током XI века заузимао завидно место међу стратотрпцима поштованим у дворском крују ромејске *ипресјонице*, о чему посредно сведочи веза његовог култа са култом светих Бориса и Глеба у Русији, успостављена можда већ током XII столећа, а свакако до времена Александра Невског и његовог сина кнеза Андрије Городетског.⁵⁷ С друге стране,

једнако је важан податак да су, судећи по вестима о преносу тела светог Захарије у Венецију у доба цара Лава V, трансфери моштију с двора већ у то рано доба били организовани у пратњи престоничких градитеља задужених за подизање храмова, чији је изглед требало да одговара њиховој проминентној функцији. Разложно је претпоставити да су се међу њима налазили и мајстори вични изради потребног мобилијара.⁵⁸ Без иједног другог белега, осим беспрекорно изведене аркаде циборијума, реликвије односно култ светог Андрије Стратилата у Котору су престали да буду поштовани у непознато доба, а њихово потпуно нестајање из колективне меморије додатно би оснаживало претпоставку да је у неком тренутку дошло до прекида у континуитету живота старог градског становништва.⁵⁹ Котор је, дакле, како изгледа, свој најстарији реликвијар, као и своје раносредњовековне храмове, образовао по импулсима у основи сасвим сличним онима који су остали уткани у легенде о светитељима и најранијој прошлости Венеције и Задра,⁶⁰ што представља особени одјек оновремене важности града у политичко-религиозним пројекцијама цариградског двора. Материјални трагови по свим индицијама веома рано и као ретко где сразмерно прецизно хронолошки одређеног храма уписаног крста са куполом важни су у општијим оквирима разматрања идејно-религиозних подстицаја и градитељских средшта који су утицали на ширење новог архитектонског/визуелног решења византијске цркве.

⁵⁵ Cf. M. McCormick, *The Imperial edge. Italo-Byzantine identity, movement and integration, A. D. 650–950*, in: *Studies on the internal diaspora of the Byzantine Empire*, ed. H. Ahrweiler, A. E. Laiou, Washington DC 1998, 17–52; P. Magdalino, *Constantine V and the Middle Age of Constantinople*, in: idem, *Studies on the history and topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Reprints, Aldershot–Burlington VT 2007, IV, 11.

⁵⁶ Стевовић, *Светии Андреја*, 27–28.

⁵⁷ За најстарије материјалне трагове везе два култа cf. Л. А. Секретар, *К историји изучења цркве Андреја Стратилата в новгородском детинце*, Труды Государственного Эрмитажа 46 (2009) 277–285 (са старијом литературом); О. Н. Коваленко, А. Г. Маркова, *Церковь Андреја Стратилата в новгородском Кремле. Проектные исследования и реставрация*, in: *ibid.*, 286–300. За образовање култа светих Бориса и Глеба и религиозно-идеолошку везу са култовима светих ратника cf. M. White, *Byzantine saints in Rus' and the cult of Boris and Gleb*, in: *Saints and their lives on the periphery. Veneration of saints in Scandinavia and Eastern Europe (c. 1000–1200)*, ed. H. Antonsson, I. H. Garipzanov, Turnhout 2010, 95–114, посебно 109–110; I. H. Garipzanov, *Novgorod and the veneration*

of saints in eleventh century Rus'. A comparative view, in: *ibid.*, 115–146, посебно 118–119; за култ у оквирима руских владарских кланова cf. M. Paramonova, *The Formation of the cult of Boris and Gleb and the problem of external influences*, in: *ibid.*, 259–282; такође и M. Isoaho, *The Image of Alexandr Nevskiy in medieval Russia. Warrior and saint*, Leiden–Boston 2006, посебно 53–66.

⁵⁸ Osborne, *op. cit.*, 378. После најпотпуније реконструкције прве цркве Светог Марка, изведене у виду великог уписаног крста са куполом, нема сумње у то да је она била подигнута од стране престоничких архитекта (cf. J. Warren, *The first church of San Marco in Venice*, *The Antiquaries Journal* 70–72 (1990) 327–359).

⁵⁹ Стевовић, *Кошор у раном средњем веку*.

⁶⁰ Cf. A. J. Ammerman, *Venice before the Grand Canal*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 48 (2003) 141–158; S. Gasparri, *The formation of an early medieval community: Venice between provincial and urban identity*, in: *Three empires, three cities: identity, material culture and legitimacy in Venice, Ravenna and Rome, 750–1000*, ed. V. West-Harling, Turnhout 2015, 35–50; S. Gelichi, *La storia di unna nova città attraverso l'archeologia: Venezia nell'alto medioevo*, in: *ibid.*, 51–98; Vedriš, *Martyrs, relics and bishops*; Vedriš, *Historia Translationis S. Anastasiae*; Basić, *Sjeverna i srednja Dalmacija*.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

Византијски извори за историју народа Југославије II, ed. Б. Ферјанчић, Београд 2007² (*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, ed. B. Ferjančić, Beograd 2007²).

Коваленко О. Н., Маркова А. Г., *Церковь Андреја Стратилата в новгородском Кремле. Проектные исследования и реставрация*, Труды Государственного Эрмитажа 46 (2009) 286–300 [Kovalenko O. N., Markova A. G., *Cerkov' Andreiā Stratilata v novgorodskom Kremlе. Proektnye issledovaniā i restavraciā*, Trudy Gosudarstvennogo Ėrmitaža 46 (2009) 286–300].

Коматина И., *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016 (Komatina I., *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016).

Секретар Л. А., *К историји изучења цркве Андреја Стратилата в новгородском детинце*, Труды Государственного Эрмитажа 46 (2009) 277–285 [Sekretar L. A., *K istorii izučeniā cerkvi Andreiā Stratilata v novgorodskom detince*, Trudy Gosudarstvennogo Ėrmitaža 46 (2009) 277–285].

Стевовић И., *Светии Андреја у кошорском најйису ANDREESCI AD HONOREM SOCIVRMQ. MAIOREM +*, Зограф 27 (1988–1999) 23–32 [Stevović I., *Sveti Andreja u kotorskom natpisu ANDREESCI AD HONOREM SOCIVRMQ. MAIOREM +*, Zograf 27 (1988–1999) 23–32].

Стевовић И., *Кошор у раном средњем веку: ауторитет и традиције или мајлине историје?*, Зборник Матице српске за ликовне

- уметности 45 (2017) 55–70 [Stevović I., *Kotor u ranom srednjem веку: autoritet tradicije ili magline istorije?*, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 45 (2017) 55–70].
- Чанак-Медић М., *Архитектура Немањиној доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989 (Čanak-Medić M., *Arhitektura Nemanjinog doba II. Crkve u Polimlju i na Primorju*, Beograd 1989).
- Чубровић З., *Дјела једне клесарске радионице у которској цркви Св. Михаила*, Гласник Одјељења умјетности Црногорске академије наука и умјетности 16 (1997) 139–151 [Čubrović Z., *Djela jedne klesarske radionice u kotorskoj crkvi Sv. Mihaila*, Glasnik Odjeljenja umjetnosti Crnogorske akademije nauka i umjetnosti 16 (1997) 139–151].
- Alfani E., *Per l'iconografia di alcune scene di martirio: Aosta e Carugo (XI–XII secolo)*, *Arte Lombarda* 108/3 (1996) 9–15.
- Ammerman A. J., *Venice before the Grand Canal*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 48 (2003) 141–158.
- Antonopoulou T., *The homilies of the Emperor Leo VI*, Leiden – New York – Köln 1997.
- Auzépy M. F., *Les Isauriens et l'espace sacré: l'église et les reliques*, in: *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en occident*, ed. M. Kaplan, Paris 2001, 13–24.
- Auzépy M. F., *L'histoire des iconoclastes*, Paris 2007, 341–352.
- Bakirtzis Ch., *Pilgrimage to Thessalonike. The tomb of St. Demetrios*, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002) 175–192.
- Basić I., *Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine*, in: *Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, ed. I. Basić, M. Rimac, Split 2014, 149–196.
- Basić I., *Sjeverna i srednja Dalmacija u ranom srednjem vijeku*, in: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ed. Z. Nikolić Jakus, Zagreb 2015, 439–440.
- Brown T. S., *Byzantine Italy, c. 680 – c. 876*, in: *The new Cambridge medieval history, 700–900*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1995, 320–348.
- Brubaker L., *Inventing Byzantine iconoclasm*, Bristol 2012.
- Brubaker L., Haldon J., *Byzantium in the iconoclast era, C. 650–850: A History*, Cambridge 2011.
- Cheyne J.-C., *Official power and non-official power*, in: *Fifty years of prosopography. The later Roman Empire, Byzantium and beyond*, ed. A. Cameron, Oxford 2003, 138–152.
- Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967.
- Ćurčić S., *Architecture as icon*, in: *Architecture as icon. Perception and representation of architecture in Byzantine art*, ed. S. Ćurčić, E. Hadjistryphonos, New Haven – London 2010, 3–38.
- Ćurčić S., *Architecture on the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – London 2010.
- Čanak-Medić M., Čubrović Z., *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru. Istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski nameštaj*, Kotor 2010.
- Čubrović Z., *Oltarska pregrada Andreacijevе crkve*, in: *XII vjekova bokeljske mornarice*, ed. J. J. Martinović, Kotor 2010, 219–244.
- Delogu P., *Lombard and Carolingian Italy*, in: *The new Cambridge medieval history, 700–900*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1995, 290–319.
- Duncan-Jones R., *An epigraphic survey of costs in Roman Italy*, *Papers of the British School at Rome* 33 (1965) 189–306.
- Duval N., *L'église V (des Saints-Gervais-Protais-et-Tryphon) à Sbeitla (Sufetula), Tunisie*, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 111/2 (1999) 927–989.
- Frazer M. E., *Haddes stabbed by the Cross of Christ*, *Metropolitan Museum Journal* 9 (1974) 153–161.
- Fried J., *The Frankish kingdoms, 817–911. The east and middle kingdoms*, in: *The new Cambridge medieval history, 700–900*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1995, 142–168.
- Garipzanov I. H., *Novgorod and the veneration of saints in eleventh century Rus'. A comparative view*, in: *Saints and their lives on the periphery. Veneration of saints in Scandinavia and Eastern Europe (c. 1000–1200)*, ed. H. Antonsson, I. H. Garipzanov, Turnhout 2010, 115–146.
- Gasparri S., *The formation of an early medieval community: Venice between provincial and urban identity*, in: *Three empires, three cities: identity, material culture and legitimacy in Venice, Ravenna and Rome, 750–1000*, ed. V. West-Harling, Turnhout 2015, 35–50.
- Geary P., *Living with the dead in the Middle Ages*, Ithaca–London 1994.
- Gelichi S., *La storia di unna nova città attraverso l'archeologia: Venezia nell'alto medioevo*, in: *Three empires, three cities: identity, material culture and legitimacy in Venice, Ravenna and Rome, 750–1000*, ed. V. West-Harling, Turnhout 2015, 51–98.
- Giakalis A., *Images of the divine. The theology of icons at the Seventh Ecumenical Council*, Leiden–Boston 2005².
- Greenhalgh M., *Marble past, monumental present. Building with antiquities in medieval Mediterranean*, Leiden–Boston 2009.
- Hahn C., *Metaphor and meaning in early medieval reliquaries*, in: *Seeing the invisible in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ed. G. de Nie, K. F. Morrison, M. Mostert, Turnhout 2005, 239–263.
- Herrin J., „*Femina Byzantina*“. *The Council in Trullo on woman*, *Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992) 97–105.
- Herrin J., *Changing function of monasteries for women during Byzantine iconoclasm*, in: *Byzantine women. Varieties of experience, 800–1200*, ed. L. Garland, Aldershot–Burlington VT 2006, 1–16.
- Isoaho M., *The Image of Alexandr Nevskiy in medieval Russia. Warrior and saint*, Leiden–Boston 2006.
- Jakšić N., *Pre-Romanesque sarcophagi in early medieval Dalmatia*, *Hortus Artium Medievalium* 10 (2004) 7–14.
- Janin R., *Les églises et les monastères des grandes centres byzantines*, Paris 1975.
- Josipović I., *Radionica pluteja zadarske katedrale*, *Ars Adriatica* 4 (2014) 43–62.
- Kazan G., *Arks of Constantinople, the New Jerusalem. The origins of the Byzantine sarcophagus reliquary*, *Byzantion* 85 (2015) 77–125.
- Književnost Crne Gore XII–XIX vijeka. Pisci srednjevjekovnog latiniteta*, prired. D. Sindik, G. Tomović, Cetinje 1996.
- Komatina P., *Dalmatian bishops at the Council of Nicaea in 787 and the status of the Dalmatian church in the eight and ninth centuries*, in: *Imperial spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, ed. M. Ančić, J. Shepard, T. Vedriš, London – New York 2018, 253–260.
- Kreutz B. M., *Before the Normans. Southern Italy in the ninth and tenth centuries*, Philadelphia 1991.
- Lončar M., *Dva natpisa iz Boke s imenom biskupa Ivana*, *Croatica et Slavica ladertina II* (2006) 185–193.
- Lončar M., *On the description of the churches of St. Anastasia and St. Donat in Zadar in De Administrando Imperio by Constantine Porphyrogenitus*, *Hortus Artium Medievalium* 5 (1999) 235–243.
- Ljubić Š., *Index rerum, personarum et locorum in voluminibus I–V monumentorum spectantium historiam Slavorum meridionalium, Zagarebiae* 1893.
- Magdalino P., *Constantine V and the Middle Age of Constantinople*, in: *idem, Studies on the history and topography of Byzantine Constantinople*, Variorum Reprints, Aldershot–Burlington VT 2007.
- Mango C., *On the history of templon and the martyrion of St. Artemios at Constantinople*, *Zograf* 10 (1979) 40–43.
- Mango C., *Approaches to Byzantine architecture*, *Muqarnas* 8 (1991) 40–44.
- Marasović T., *Dalmatia Praeromanica* 4, Split 2013.
- Marinis V., *Architecture and ritual in the churches of Constantinople (ninth to fifteenth centuries)*, Cambridge 2014.
- Marinis V., *The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria: a Symbolic Understanding of the Byzantine church building*, *Byzantine Zeitschrift* 108/2 (2015) 753–770.
- Marinis V., Ousterhout R., „*Grant us to share a place and lot with them*“. *Relics and the Byzantine church building*, in: *Saints and sacred matter. The cult of relics in Byzantium and beyond*, ed. C. Hahn, H. A. Klein, Washington DC 2015, 153–172.
- Martinović J. J., *Ranohrišćanska krstionica ispod crkve Svete Marije od Rijeke u Kotoru*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 29 (1990) 21–32.
- Martinović J. J., *Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 30 (1990) 5–29.
- McCormick M., *Byzantium and the west, 700–900*, in: *The new Cambridge medieval history, 700–900*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1995, 349–382.
- McCormick M., *The Imperial edge. Italo-Byzantine identity, movement and integration, A. D. 650–950*, in: *Studies on the internal diaspora of the Byzantine Empire*, ed. H. Ahrweiler, A. E. Laiou, Washington DC 1998, 17–52.
- Metcalf A., *The Muslims of medieval Italy*, Edinburgh 2009.

- Meyer A., *Explaining the epigraphic habit in the Roman Empire. The evidence of epitaphs*, *Journal of Roman Studies* 80 (1990) 74–96.
- Miller T. S., *The birth of the hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore–London 1997.
- Multilingual illustrated dictionary of Byzantine architecture and sculpture terminology*, ed. S. Kalopissi-Verti, M. Panyotidi-Kesisoglou, Herakleion 2010.
- McVey K. E., *Spirit embodied. The emergence of symbolic interpretations of early Christian and Byzantine architecture*, in: *Architecture as icon. Perception and representation of architecture in Byzantine art*, ed. S. Ćurčić, E. Hadjistryphonos, New Haven – London 2010, 39–72.
- Osborne J., *Politics, diplomacy and the cult of relics in Venice and the northern Adriatic in the first half of the ninth century*, *Early Medieval Europe* 8/3 (1999) 369–386.
- Ousterhout R., *The holy space. Architecture and liturgy*, in: *Heaven on earth. Art and the church in Byzantium*, ed. L. Safran, Philadelphia 1998, 81–120.
- Paramonova M., *The Formation of the cult of Boris and Gleb and the problem of external influences*, in: *Saints and their lives on the periphery. Veneration of saints in Scandinavia and Eastern Europe (c. 1000–1200)*, ed. H. Antonsson, I. H. Garipzanov, Turnhout 2010, 259–282.
- Parrish H., *Clerical celibacy in the West 1100–1700*, Farnham–Burlington VT 2010.
- Peković Ž., *Crkva Sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik–Split 2010.
- Peković Ž., *Crkva Sv. Stjepana u Pustijerni*, in: *Minuscule in honorem Željko Rapanić*, ed. A. Milošević, M. Jurković, Zagreb–Motovun–Split 2012, 341–375.
- Prigent V., *Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe–IXe siècle)*, *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Age* 120/2 (2008) 393–417.
- Ramseyer V., *The transformation of a religious landscape. Medieval Southern Italy, 850–1150*, Ithaca–London 2006.
- Safran L., *San Pietro at Otranto. Byzantine art in South Italy*, Roma 1992.
- Schibille N., *Hagia Sophia and the Byzantine aesthetic experience*, Farnham–Burlington VT 2014.
- Smith J. M. H., *Fines imperii. The marches*, in: *The new Cambridge medieval history, 700–900*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1995, 169–189.
- Stevović I., *Praevalis. Obrazovanje kulturnog prostora kasnoantičke provincije*, Podgorica 2014.
- Stevović I., *Emperor in the altar. An iconoclastic era ciborium from Ulcinj (Montenegro)*, in: *Texts – inscriptions – images. Art readings 2016*, ed. E. Moutaffov, J. Erdeljan, Sofia 2017, 49–67.
- Stjepčević I., *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938.
- Tantsis V., *The so-called „Athonite“ type of church and two shrines of the Teotokos in Constantinople*, *Zograf* 34 (2010) 3–11.
- Thomas E., *Monumentality and the Roman Empire. Architecture in the Antonine age*, Oxford 2007.
- Troianos S., *Byzantine canon law to 1100*, in: *The history of Byzantine and eastern canon law to 1500*, ed. W. Hartmann, K. Pennington, Washington DC 2012, 170–214.
- Vedriš T., *Martyrs, relics and bishops. Representations of the city in Dalmatian translations legends*, *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006) 175–186.
- Vedriš T., *Historia Translationis S. Anastasiae: kako (ne) čitati hagiografski tekst?*, in: *Hagiologija – kultovi u kontekstu*, ed. A. Marinković, T. Vedriš, Zagreb 2008, 39–58.
- Vedriš T., *Po čemu je u 9. stoljeću rotonda sv. Trojstva u Zadru mogla sličiti crkvi sv. Anastazije u Carigradu?*, in: *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 2*, Split 2012, 63–79.
- Vežić P., *The early-medieval phase of the episcopal complex in Zadar*, *Hortus Artium Medievalium* 1 (1995) 150–161.
- Vežić P., *Po čemu je u 10. st. katedrala u Zadru mogla sličiti halkopratejskoj bazilici u Carigradu?*, *Diadora* 20 (2001) 301–313.
- Vežić P., *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar 2005.
- Vežić P., *Plutej ograde svetišta iz memorije Sv. Tripuna u Kotoru*, *Ars Adriatica* 6 (2016) 7–22.
- Vežić P., Lončar M., *Hoc tigen. Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar 2009.
- Vučić J., „GEORGIVS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS“, *Vijesnik za arheologiju i povijest Dalmatinsku* 106 (2013) 231–247.
- Warren J., *The first church of San Marco in Venice*, *The Antiquaries Journal* 70–72 (1990) 327–359.
- White M., *Byzantine saints in Rus' and the cult of Boris and Gleb*, in: *Saints and their lives on the periphery. Veneration of saints in Scandinavia and Eastern Europe (c. 1000–1200)*, ed. H. Antonsson, I. H. Garipzanov, Turnhout 2010, 95–114.
- Woolf G., *Monumental writing and the expansion of Roman society in the Early Empire*, *Journal of Roman Studies* 86 (1996) 22–39.
- Zornija M., *Ranosrednjovjekovna skulptura na tlu Boke kotorske*, Zagreb 2014 (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet).
- Zornija M., „Temporibus Domini Iohannis Episcopi...“ – o počecima predromaničke skulpture u Boki kotorskoj, *Ars Adriatica* 6 (2016) 23–40.
- Živković T., *The earliest cult of saints in Ragusa*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 44 (2007) 119–127.

Early church of the middle Byzantine period and the relics of St. Tryphon in Kotor

Ivan Stevović
University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Archeological excavations undertaken after the earthquake of 1979 have revealed that there were once two churches in the northern part of Kotor (Montenegro). The first had a basilical plan with a cruciform *piscina* in the easternmost part of its northern nave, which suggests that it dates from the early Byzantine period. In the early middle ages, the pillars of the older building were connected to the walls to form a single unit; a low hori-

zontal wall seems to have been erected at the place of the baptistery to delineate the prothesis area. Our knowledge about the other church, whose traces have survived in the substructure of St. Michael's, another younger medieval church, remains no less scarce.

Unlike the abovementioned buildings, the church that has kept the clearest outlines of its former spatial concept and shape was discovered in the layers below

the Romanesque Cathedral of St. Tryphon. Its sanctuary was shaped in three apses, semicircular on the inside, while the two lateral apses were executed in the mass of the eastern wall. The outline of the foundations, the buttresses of the former longitudinal walls that measured 50–66 cm in thickness, has been reliably identified, and the remains of two horizontal walls that formed a 'grating' base layer characteristic of Byzantine churches with a cross-in-square plan and dome were found between them. The foundations on the western side provided reliable evidence to not only determine the length of the building but also to infer that the church originally had a narthex, i.e. that on the outside the naos measured approximately 10.60–10.90m X 8.40m, while the narthex measured around 4.20m in length – a total of 15m.

Further research has yielded an ideal reconstruction of the two stages in the evolution of the sanctuary screen: the earlier (late 8th-early 9th century) and the later stage, which followed after the first after an unknown period of time. The older ensemble was made from hewn pieces of remarkably white marble, and the two pillars – discovered on the same occasion and made from the same material but reminiscent of the marble from the Proconnesian islands in terms of their color and texture – have been identified as the original columns that supported the dome. In historiography, the foundations of the building have been unequivocally identified as the remnants of the original church dedicated to St. Tryphon, which is mentioned in chapter 29 of Constantine Porphyrogenitus's *De administrando imperio*. Based on this piece of written evidence, as well as local written sources and fragments of stone decoration with inscriptions, the building can be dated to first decades of the 9th century. Its original appearance is

fairly easy to imagine in view of the fact that a very similar foundation, commissioned by an unknown ktetor and dedicated to St. Peter, has survived in the town of Otranto, not far from Kotor. In terms of its morphological features, the crude modeling of the eastern façade of the Kotor church could have reflected the inadequate skills of its builders, who were unable to accentuate the tripartite spatial organization of the sanctuary with corresponding outer features; with due caution, this could in turn suggest its dating to a period older than that of St. Peter's. In addition, the Kotor church can tentatively be said to reflect a clash of two concepts: unlike the relatively crude silhouette of its exterior, the execution of the interior seems to have been more ambitious, as evidenced by the fact that it was pillars (rather than the massive brickwork columns in Otranto) that served as the supporting elements of the upper zones, as well as the sanctuary screen in white marble. Finally, a dislocated sarcophagus was discovered near the foundations. It bears the inscription *+I(n) (No)M(i) N(e) D(omi) NI EGO ANDREACI VNA CVM CONIVGE MEA +MARIA EDIFICAVIMVS ARCA ISTA ET REQVIVIMVS IN IPSA +VOS OMNES QVI LEGITIS ROGATIS D(ominus)S PRO NOS PECATORIS*, as well as three crosses as the visual symbol of Golgotha. The material traces of this domed church with a cross-in-square plan, which has been dated very early on and with unusual albeit relative accuracy, are relevant in the more general framework of studying the ideas and religious impulses and building centers that contributed to the spreading of this new architectural and visual model of a Byzantine church. Unlike the views presented in earlier historiography, this paper argues that the church seems to have been originally dedicated to St. Andrew Stratelates.